

Mateo Žagar

**PRINOS ŠIMUNA KOŽIČIĆA BENJE UREĐENJU JEZIKA
HRVATSKOGLAGOLJSKE NELITURGIJSKE
KNJIŽEVNOSTI
(na fonološkom i grafemskom sustavu *Knjižica od žitiê rimskih
arhierêov i cesarov*)**

UDK 808.62(091)"15"* 003.349.12

Ovaj je rad pokušaj da se popuni praznina u opisu i procjeni Kožičićeva mjesta u povijesti jezika hrvatskoglagoljske knjige – između tradicionalnih općeslavenskih rješenja, s jedne strane, i nastojanja za uređivanjem odnosa fonem/grafem, prema fonološkom inventaru u onodobnih čakavskih govora, s druge strane.

Jezik Šimuna Kožičića Benje, unatoč nedavno održanome iznimno vrijednom znanstvenom skupu¹ koji je pokazao da ovog »biskupa modruškog i pisca«² te, dakako, tiskara, treba svrstati među najvažnije sudionike u povijesti naše knjige, ostao je umnogome neosvijetljen, osobito u odnosu prema standardiziranju jezika. Kožičić je u svom vremenu (oko 1460–1536) sjedinjavao dvije tek jednim dijelom oprečne tradicije (u starijoj literaturi često prenaplašene): glagoljašku i latinašku. Piše poznate latinske govore³ koji nose sve humanistička obilježja te književne forme, ali i nevjerojatnom snagom i voljom želi ožviti glagoljsku tradiciju što je već potkraj 15. stoljeća počela zamirati – u prvom redu tiskanjem svojih šest knjiga te uređivanjem jezika tim knjigama namijenjenog. Nije samo vrijeme u kojem je Kožičić živio sugeriralo supostojanje i prepletanje navedenih dviju tradicija, nego i prostor gdje se rodio (Zadar) i gdje je živio (Modruš, Rijeka...). Nikica Kolumbić je tako ustvrdio da je tu dvojnost on »cijela svog života njegovao i istim marom obogaćivao, ne dopuštajući da njihove oprečne komponente izazovu u njemu neke kritične i zdvojne trenutke. Uspio je on zapravo naći sretan sklad u onim njihovim dijelovima koji se mogu međusobno dopunjavati, koji se međusobno ne isključuju.«⁴ Međutim, sklad je u stvarnosti već bio narušen. Glagoljska komponenta, za razliku od latiničke koja je u sve bržem usponu slabi već desetljećima. Ravnotežu, kojoj je kao pripadnik objema tradicijama težio, morao je tek uspostaviti, osobito u tisku, jer je nedostatak glagoljskih knjiga, u usporedbi s latiničkim, u to vrijeme bio više nego očigledan. Trebalo je, stoga, na njima poraditi. »Vruci vhižah' prèbiveniè«⁵ svoga on štampa šest knjiga: *Psaltir* (poznatiji kao *Bukvar*) – bez oznake godine tiskanja, *Officii rimski* (1530) molitvenik; *Misal hruacki* (1531); mali ritual *Knjižice krsta* (1531), *Knjižice od žitiè rimskih arhierèov i cesarov* (1531); *Od' bitiè redovničkoga knjižice* (1531), priručnik o tome kakav redovnik valja biti.

¹ Znanstveni skup »Šimun Kožičić i njegovo doba« u povodu 450. obljetnice njegove smrti održan je u Zagrebu, Zadru i Ugljanu 1988. godine, a Zbornik radova s toga skupa pojavio se 1991. u izdanju Razreda za filološke znanosti JAZU.

² Tako ga je nazvao F. Rački u svome tekstu *Život Šimuna Kožičića Benje, biskupa modruškog i pisca*, Zagrebački katolički list 1–6, Zagreb 1861.

³ Posrijedi su dva govora: prvi, na VI. zasjedanju 5. lateranskog koncila 27. travnja 1513, i drugi, 5. studenog 1516, u audijenciji pred papom Lavom X. Oba su govora prvi put integralno objavljena i prevedena na hrvatski u navedenom Zborniku (preveli su ih V. Gortan i V. Gligo), a o njima je, na istome mjestu, pisao i B. Glavičić (*O stilskim i jezičnim odlikama latinskih govora Šimuna Kožičića Benje*, Zbornik, str. 81–93)

⁴ Kolumbić, Nikica, *Šimun Kožičić Benja između glagoljaške tradicije i humanističkih nastojanja*, Zbornik, str. 103–105

⁵ Tutschke, Günther, *Die glagolitische Druckerei von Rijeka und historiographishes*, München 1983, (u izvorniku: *Knjižice od žitiè rimskih arhierèov' i cesarov'*, str. 60v)

Priredivanje tih knjiga nije bio samo posao koji je zahtijevao sposobna organizatora, nego i dobra znalca jezika. Kožičić je to bez ikakve sumnje bio. Poznavajući hrvatsku redakciju općeslavenskog jezika i upućen u probleme vezane za jezične i grafijske nesređenosti, možda je baš u njima i vidio uzroke odumiranja hrvatskologoljskog tiska. Vjerojatno je bio svjestan da urednost jezika knjiga zapravo znači urednost određene književnosti – time dakle omogućujući njezinu rasprostranjenost (razumljivost!) i u budućem vremenu i u širem prostoru kojemu se kani namijeniti. Hrvatska redakcija u svom je razvoju doživljavala mnoge promjene. Već najstariji hrvatskologoljski tekstovi pokazuju da je došlo do denazalizacije, nestajanja jerija, izjednačavanja poluglasa. Grafemski je sustav pošao za promjenama u fonološkom inventaru, koji se narednih stoljeća, različitim tempom, nastavio mijenjati. No, grafijska rješenja više nisu ažurno pratila te izmjene (naprimjer: problemi s izgovorom jata, đerva, štaa...). Neuređenosti i nesnalženja u hrvatskologoljskoj knjizi bilo je sve više. Različiti pisari (ili tiskari) nudili su često drugačija rješenja – vrlo često nedosljedno, s mnogo kolebanja, često i stihijski. Izuzmemo li Kožičićeve kodifikacijske pokušaje, takav je nered trajao sve do kraja prirodnog razvoja hrvatske redakcije OKJ, jer je odlukom Rima na hrvatskom prostoru, iz crkvenopolitičkih razloga, u liturgiji, umjesto hrvatske uvedena ruska redakcija, odnosno rusificirani liturgijski tekstovi (to je potrajalo sve do pojave *Parčičeva misala* 1893, kojim se pokušava uskrisiti hrvatsku redakciju OKJ). Posljednji kodeks pisan našom redakcijom jest *Brozićev brevijar* iz 1561, štampan dakle svega 30 godina nakon izdavanja Kožičićevih knjiga. Prema tome, Kožičićev opus pripada posljednjoj etapi »indigene faze hrvatske redakcije«⁶ i to je, naravno, našlo odjeka u jeziku njegovih djela. Benjin jezik, nadalje, ne obilježavaju samo opće onodobne jezične posebnosti, nego i autorove svjesne intervencije koje nisu stilističke prirode, već izrazi napora k sređivanju i normiranju jezika hrvatskologoljske knjige uopće. Nažalost, ne možemo pravo procijeniti koliko su ti napori imali odjeka, jer je razvoj naše redakcije bio prekinut, no sigurno je da je Kožičić počeo rješavati mnoge probleme koji bi se jamačno bili ubrzo »raspetljali«⁶ jednom novom velikom grafijskom reformom, da nije bilo rusifikacije. Međutim, tek bi trebalo pokazati da li su se priređivači tih rusificiranih knjiga ipak koristili nekim Kožičićevim prijedlozima. U tom bi smislu trebalo obratiti pažnju na rješenja za onaj glas /j/ (protetski i intervokalni) koji ne potječe iz praslavenske skupine d + j. Taj »novi« /j/, za kojim je bila snažna potreba, bio je u 16. stoljeću našim glagoljskim piscima i tiskarima doista »kamen smutnje«. Velik dio problema u grafiji odnosio se baš na njega. Nedostajao je ustvari njegov grafijski lik. Đervom koji je označavao /j/ (ali na tradicionalnom mjestu, prema *d + j) glagoljaši, tako i Kožičić,

⁶ Hamm, Josip, *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*, Slovo, 13, Zagreb 1963, str. 66

nisu se htjeli koristiti za označavanje ostalih jota, baš zbog te tradicionalne opterećenosti. No, o tome još nešto kasnije.

U naslovu ovoga rada stoji da će ovdje biti izneseni rezultati istraživanja na Kožičićevu neliturgijskom dijelu korpusa. Sve su njegove knjige, doduše, osim *Knižice od žitiê rimskih arhierêov i cesarov* (dalje: KŽ) manje-više vezane za crkvenu upotrebu. Najviše dakako *Misal hruacki, Officii rimski*, a manje *Knižice krsta* (ritual su, stoga liturgijskoga karaktera, ali ne i namijenjeni misi, »najnedodirljivijem« liturgijskom činu), bukvar *Psaltir* (psaltiri su, naravno, inače liturgijski tekstovi, ali ovdje im je primarna školska namjena, a u hrvatskologoljskoj tradiciji nije bilo rijetko da su u tu svrhu poslužili upravo psaltiri, vjerojatno kao najljepši liturgijski tekstovi), te *Od' bitiê redovničkoga knjižice*. Posljednja tri djela ne koriste se pri služenja mise, pa bismo tu možda mogli tražiti veća odstupanja od crkvenoslavenske norme, povodimo li se načelom, što ga je prepoznao Vjekoslav Štefanić, da je određeni hrvatskologoljski tekst toliko blizak crkvenoslavenskoj normi koliko i oltaru. Tek treba, međutim, pokazati, u poredbenom pregledu svih Kožičićevih »tiskovina«, kolike su u tom pogledu razlike, odnosno vidjeti je li jezik KŽ bliži Kožičićevim tekstovima koji se rabe za mise ili onim drugima koje smo malo prije spomenuli. Činjenica je da je jezik KŽ, koje su – vidjeli smo – neliturgijskog karaktera, hrvatska redakcija OKJ, a to će pokazati i naša analiza koju smo proveli na fonološkoj ravni. Prema svemu sudeći, Kožičić nije prihvatio polarizaciju jezika hrvatske knjige na onaj u liturgijskim i onaj u neliturgijskim tekstovima, iako je razumljivo da će odstupanja od tradicionalne crkvenoslavenske norme biti veća u ovim drugima (između ostalog, i zbog neovisnosti o crkvenoslavenskim predlošcima). Hrvatsku redakciju htio je namijeniti cjelokupnoj hrvatskoj književnosti a pritom vjerojatno pravne spomenike nije takvima smatrao. No, bez obzira na to što je on smatrao književnošću, pravni tekstovi čine korpus hrvatskologoljske književnosti (odnosno knjige), jer slažemo se s definicijom Radoslava Katičića da književni jezik ne znači ništa drugo doli »jezik za knjige prikladan.«⁷ Podijeljenost jezika (i pisma) hrvatske tiskane knjige na latinski i hrvatski (i pisma na latinicu i glagoljicu) ne smije se, smatra vjerojatno Kožičić, dalje komplicirati⁸ već upravo suprotno – jezik hrvatske knjige hrvatskom redakcijom OKJ treba ujednačiti, razriješiti naslijeđene probleme, određene tendencije što su se i prije javljale

⁷ Katičić, Radoslav, *Jezikoslovni ogledi*, Zagreb 1971, str. 45.

⁸ Ovaj životopis rimskih papa i careva, KŽ, Kožičić je posvetio trogirskome biskupu Tomi Nigeru s molbom da ovaj složi *knjižice od' hrvacke zemlê i od' hvali nêe, kakosmote prosili i molili...*» (kao bilj 5, str. 40; u izvorniku str. 2v), vjerojatno na latinskome jeziku, s tim da bi ih Kožičić sam preveo i pripremio za tisak glagoljicom. To bi, prema svemu sudeći, značilo da bi se ta knjiga pojavila na oba pisma, što bi opet svjedočilo o dvostrukosti hrvatske tradicije koju je Kožičić promicao.

provesti dokraja, predložiti neka svoja rješenja u vidu *pravila* (što ih provodi, doduše gotovo uvijek, s malim iznimkama) ili *tendencija* (više izuzetaka; tek bi trebale postati pravilima).

Posebno su zanimljive upravo iznimke i to osobito one nevelikog postotka učestalosti. Kroz njih se zapravo kodifikator odaje, tj. tako možemo znati čemu je davao prednost, a što potiskivao (jer nije odjednom mogao »pobjeći« od pravila kojima se donedavno koristio). Da je posrijedi namjerna radnja, pokazuju razmjerno česti primjeri hiperkorektnosti, s jedne strane, ili propuštanje primjene pravila, s druge. Nemalo je slučajeva kada se vidi da bi nešto htio učiniti, ali nije siguran što i kako. Odatle neka kolebanja.

Još nekoliko riječi o samim KŽ koje sam odlučio staviti u žarište istraživanja Kožičićeva jezika i tek gdje gdje uspostaviti odnos s nekim drugim njegovim tiskanim djelom. Te, dakle, *Knjižice* sadržavaju životopise rimskih papa i careva, sve od prvog pape Sv. Petra i cara Julija Cezara, pa do Klementa VII i Karla V, Kožičićevih suvremenika. Tomislav Mrkonjić ustvrdio je da mu je kao predložak poslužilo djelo *De Caesaribus* venecijanskog humanista Egnacija (1478–1553) (B), kao što vidimo, Kožičićeva suvremenika (i to odslikava Kožičićevu upućenost u suvremena humanistička zbivanja oko sebe). Kožičić je, kako ističe Mrkonjić, »preveo to djelo, ali je u cjelovitoj strukturi djela slijedio svoju nešto promijenjenu shemu«. ⁹ Takvu izmjenu strukture (izbacivanje jednih životopisa, te uvrštavanje nekih ekskursa, skraćivanja, umetanja podataka koji bi mogli čitatelju biti zanimljivi i dr.) Mrkonjić je označio kreativnom, jer je uočio da je Kožičić pri takvim postupcima imao pred sobom jedan od glavnih motiva za izdavanje KŽ – strah pred turskom opasnošću. Benja je bio potpuno svjestan važnosti tiskane knjige, zbog mogućnosti široke rasprostranjenosti i dostupnosti, u odnosu prema rukopisnim kodeksima. Stoga je uređivanje »jezika za knjige prikladnoga« bilo osobito važno kod tiskanih djela. Uspoređivanje KŽ i drugih Kožičićevih »tiskovina« s ostalim hrvatskoglagojskim tiskanim djelima što su mu prethodila i što slijede za njim, bio bi, držim, važan zadatak koji bi valjalo jednom obaviti. U već spominjanoj posveti Tomi Nigeru on sam piše da si je postavio zadatak da sredi jezik tih starih knjiga.¹⁰ Iz nje se

⁹ Mrkonjić, Tomislav, *Egnacij i Kožičić. Pitanje predloška za Kožičićeve Knjižice od žitiê rimskih' arhierčov' i cesarov, Zbornik, str. 125–136*

¹⁰ Kožičić to piše ovako: *Vložil' da sam' ruku va ogan': êže est' da napravlam' knige priête juže od mnozih' vek'... I te êže imut' tako su nakazane lažnimi pisci i zalimi tlnači: da smo se sramovali mnozi n(a)šim' ezikom... Azže krivim' prédšadšêe našê: îže naučenii od' mêne i bogatii suče: mogli sut' popraviti od' mnoga... i koliko mogu trudimse za popravlênie naše knige... Ostavljam' êdusesa nika i nakazi tlnačenîê êže vsa: ili vekša' êest' nih popravlena sut' mnoju. Istinnoe est' da se slomiti kadagodi brže mogut' neže spaviti êže na krivo utvrđnule sut'...* (kao bilj. 5, str. 39–40; u izvorniku str. 2r–2v)

vidi da mu je osnovni problem bila zastarjelost nekih grafijskih rješenja (*Azže krivim prêdšadšêe našê ... mogli sut' popraviti mnoga...*) za koja mi danas kaŕemo da proizlaze iz neusklađenosti grafijskog i fonemskog sustava hrvatske redakcije općeslavenskog knjiŕevnog jezika. U ovome radu mi ćemo opisati onaj dio fonološke i grafijske razine koji demonstrira pojave značajne za uređenje jezika, jer zbog najiscrpnije obrađenosti naših glagoljskih tekstova baš na tim ravnama, možemo i sami ocijeniti kako Koŕičić postupa u Kŕ. Opis morfološke i sintaktiĉke razine ostavit ćemo za koju drugu priliku.

Narušavanje načela *scriptura continua*

Već i na prvi pogled, u tiskanim djelima Ŗimuna Koŕičića Benje, tako i u Kŕ, uoĉit ćemo raspoređene bjeline u recima – znakove narušenog načela kontinuiranog pisanja. To, naravno, nije nikakav Koŕičićev specifikum, jer, što se tiĉe tiskanih djela, već u *Prvotisku* možemo vidjeti veće razmake između pojedinih cjelina – namjerno ne kaŕem izgovornih ili akcenatskih – jer to načelo nije u *Prvotisku* dosljedno provedeno. Iscrpna usporedba (a vrijedilo bi usporediti i s ostalim tiskanim, pa i rukopisnim hrvatskim glagoljskim kodeksima) to bi, uvjeren sam, pokazala, a ovdje ću izvijestiti tek o nekoliko primjera: U našoj prvoj tiskanoj knjizi naĉi ćemo zajedno napisano *v'erusolim, kpilipu, sneju, te vzesetse, prinesitami*. Ovakve primjere Koŕičić će redovito pisati tako. Prijedlozi koje piše zajedno sa sljedećom rijeĉi samo su *s(z), k, v* (baš kao što je to zahtijevala općeslavenska jeziĉna norma).

U *Prvotisku* susretat ćemo se, međutim, i sa: *otknig, naput, nazakolenie, ireĉe, isesti, danevidista, neosudi*. Spektar prijedloga koji se združuju daleko je veći negoli u Koŕičića. Na pitanje da li su sve to doista bile akcenatske cjeline, moralo bi odgovoriti povijesnodijskološko prouĉavanje, kao što npr. u suvremenom hrvatskom knjiŕevnom jeziku toĉno znamo koji su prijedlozi proklitike. Uostalom, trebalo bi detaljno prouĉiti spomenute cjeline u tom korpusu, pa tek onda zakljuĉiti kakvim se naĉelom pri grupiranju rijeĉi vodio pisac/tiskar ove knjige. Kod Koŕičića stvar je daleko jasnija. Ćini se, naime, da on atoniĉkima smatra samo jednosloŕne prijedloge. Prijedlog *od'* piše uvijek odvojeno od sljedeće rijeĉi (gotovo uvijek s jerom). To, ipak, ne znaĉi da ga, prema potrebi, nije vezao u akcenatske cjeline. On je to, ĉini se, i oznaĉio – tako da je one prijedloge (»od«-tipa) koje je osjeĉao proklitikama pisao u varijanti *ot* i to, sa zanemarivim iznimkama, bez poluglasa.

Koŕičić je tako zdruŕeno pisanje »proĉistio« vodeći, smatram, više raĉuna o odnosu prema izgovornoj realizaciji. Navedene jednosloŕne prijedve on doista piše naslonjene na sljedeću rijeĉ, ali *ne uvijek*. Poluglasi koji su, iskonski, pridruŕeni ponekad se vokaliziraju, i to u poloŕajima koji su i otprije potvrđeni. Tako Stjepan Damjanoviĉ piše da se to zbiva

»kod leksema koji dolazi iza prijedloga koji počinje konsonantom (ili njegovim parnjakom po zvučnosti), kojim bi prijedlog, da nije vokaliziranog jera, završio«. ¹¹ Takva je tendencija zabilježena i u našim starijim kodeksima, »ali će kasnije, osobito u neliturgijskim tekstovima, ojačati«. ¹² KŽ, doduše, jesu neliturgijske namjene i »daleko od oltara«, ali jezikom bliže su liturgijskim hrvatskoglagoljskim tekstovima negoli neliturgijskima. Ovu pojavu vokalizacije svakako možemo promatrati u vezi s redukcijom poluglasa, i rekao bih da je to jedno fiksirano Kožičičevo pravilo. Ovaj put njime se približava neliturgijskoj književnosti odnosno stvarnoj govornoj situaciji – polazeći od problema s izgovorom dva suglasnika. Vokalizaciju jerova u navedenim položajima Kožičić je proveo dosljedno (npr. *va veri, sa soboju*).

Iznimka je prijedlog *k* gdje je uveo još jedno svoje pravilo – i opet ga proveo kroz čitave KŽ. Naime, iz meni zasad nejasnih razloga, Kožičić nije htio rabiti oblik *ka* (ustvari, pronašao sam ga samo u jednom primjeru: *ka klobučenomu*), nego se odlučio da to, samo, *k* ispred riječi koja počinje istim suglasnikom – asimilira u *h* (*hkraju, hkomu, hkralju, hkrstijanskomu*). Tako se jednostavno opredijelio i odlučio to fiksirati. Zanimljivo je vidjeti s kakvim se problemima suočio. Budući da si nije postavio kao pravilo da *h* piše umjesto *k* i ispred riječi na *g*, pojavljuju mu se u tim slučajevima zaista neobične kombinacije. Ja sam pronašao dvije: *k gori* i *hkrađu* (<*k gradu*). U prvom slučaju izgovorno načelo uopće ne uzima u obzir (kao da ne zna što bi), a u drugom primjeru poseže za »drastičnim« rješenjem – asimilira i prvi glas (naravno – i grafem) imenice – što u najmanju ruku nije bilo uobičajeno – samo da ne naruši svoju normu. Da ga je odnos grafem/fonem itekako »mučio«, vidi se i u nekim primjerima gdje *k* ispred palatala mijenja u *h*: *hčeriju, vehšei...* Opisom ovih asimilativnih procesa počeli smo zapravo novo poglavlje koje slijedi nešto kasnije, ali, bilo je to važno i ovdje spomenuti, jer upućuje na to da su svakako ti prijedlozi s imenicom činili akcenatsko jedinstvo. Za razliku od *v* i *s* ispred riječi s istim suglasnicima, on *k* može asimilirati a da to ostane prepoznatljivo i, pretpostavljamo, koliko-toliko vjerno izgovoru.

U primjerima *va veri* i *sa soboju* (i sl.), on *s* početnim *v* i *s* i ne može ništa drugo učiniti. To što se ti prijedlozi nisu »prislonili« možda pokazuje da ih Kožičić ne osjeća dijelom izgovorne cjeline, pa ih i ne piše zajedno sa sljedećom, toničkom riječi. Ako piše npr. *vkniġah', vkih', v'ednom'*, zašto ne bi i *vaveri, vavrime, vavlašku*? Prijedlog *va* pisao je, još da dodamo, redovito i ispred riječi koja počinje samoglasnikom (npr. *va italii, va asii* itd.). Posebnost je Kožičičeve primjene takva načina u

¹¹ Damjanović, Stjepan, *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb 1984, str. 69.

¹² Kao u bilj. 11.

dosljednoj, dakle sasvim namjernoj primjeni, mogli bismo reći i – pravilu. Na početku ovog poglavlja pretpostavili smo da dvoslovne i višeslovne prijedloge, kao što to zahtijeva općeslavenska jezična norma, nije smatrao beznaglasnima (za razliku od npr. priređivača *Prvotiska*), pa tako ni *va*, ni *sa* nije mogao združiti sa sljedećom riječi. Još jedno Kožičićevo pravilo. Uostalom, posrijedi su riječi s vokaliziranim poluglasima koji su takvima postali u jakom, dakle naglašenom položaju. Pitanje je, nadalje, je li to odraz stvarnog stanja u govorima ili je to dio njegova »autorskog jezika«.

Još nešto o prijedlogu *od*. Iako je dvoslovan prijedlog i nema svoju jednoslovnju (ili jednoglasnu) inačicu, Kožičić ga stavlja u sistem s prijedlozima *v*, *s*, *k* i njihovim varijantama: *va*, *sa*, *h* (*ka*). Prijedlog *od'* tako ima svoju varijantu *ot*. Međutim, čini se da to upućuje na izgovaranje spomenute *ot* varijante unutar akcenatske cjeline, premda se piše odvojeno – uvijek s jasno vidljivim cjelinama. To potvrđuje i promjena *d* u *t* mada često to nije uvjetovano fonološkim motivima (*ot otca*, *ot niske...*), ali i, što je još znakovitije, – nepostojanje jera na kraju, a vidjeli smo da je jedno od »najčvršćih« Kožičićevih pravila pisanje poluglasa iza suglasnika na kraju riječi, odnosno izgovornih cjelina.

Ostale su nam još enklitike. Koliko sam uspio ustanoviti na malenim ulomcima iz *Prvotiska* kojima sam se poslužio, njihovo pisanje zajedno s prethodnom toničkom riječi isto je kao i u Kožičića. U *Prvotisku* ćemo tako naći sintagmu *niktoželite neosudiv*.

U njoj bi Kožičić samo odvojio negaciju od glagola (*ne* je dvoslovnja riječ!) – a enklitike iza zamjenice *nikto* pisao bi također zajedno s njom (samo što je vrlo vjerojatno da bi pisao tu zamjenicu *nitko*, jer takav oblik u KŽ prevladava). Evo nekoliko primjera za pisanje zajedno s riječima na koje se naslanjaju: *držečga*, *čtuetsê*, *ubiêhuse*, *vazelbiga*, *vidilis-mo'e*, *rastalisuse*... Ponegdje čak i griješi, pa piše zajedno enklitike u nizu, ali odvojene od toničke riječi na koju bi se trebale naslanjati: *prosi dala da bimuse*, *pokle ioise*.

Na kraju prikaza stanja u vezi s kontinuiranim pisanjem, vrlo je važno istaknuti da Kožičić uvodi znak, inače uvriježen u latiničkom tisku, da označi – kad se riječ nakraju retka »lomi«. Zanimljivo je da taj znak (/) stavlja tek iza samoglasnika. Iza suglasnika bio bi suvišan jer, kad bi to doista bio kraj riječi, ondje bi morao biti poluglas (štapić). Budući da njega nije, ni riječ nije završena, pa joj nastavak moramo potražiti na početku sljedećeg retka. Naravno, da bi mogao dokraja provesti pravilo da rečeni znak stavlja tek iza vokala, on mora imati i čvrsto pravilo da iza suglasnika na kraju akcenatske cjeline stoji štapić. U bludnju može dovesti tek pokoji poluglas koji se nalazi u sredini riječi (iza konsonanta), ali ta je mogućnost razmjerno mala. Uostalom, nalazi se na predvidljivim mjestima, a i slova se uvijek mogu tako rasporediti (pomaknuti za jedno mjesto) da se riječ ne lomi naprimjer ovako: *potvr'-eno*, *têm'-e* i sl.

Sve ovo ovdje rečeno o kontinuiranom Kožičićevom pisanju – mislim da opravdava pristup G. Tutschkea gdje on, transliterirajući KŽ¹³ prenosi i izvorni raspored bjelina. Važno je to poštovati, jer tako dobivamo mogućnost da doznamo kakav je bio Kožičićev odnos prema izgovornoj dimenziji pisanoga teksta, dakle prema relacijama između napisanog i govorenog. Kod Kožičića je, bez sumnje, prisutna sustavna provedba – pa nema razloga ignorirati taj element grafijske organizacije. Možda bi valjalo razmisliti ne bi li trebalo tako postupiti i s kodeksima gdje nema takve sustavnosti (ili je mi, moguće, nismo pronašli), jer je za stručnjake u svakom slučaju važna informacija o stavovima autora u vezi s pisanjem u slijedu. Za nestručnjake ionako postoji transkripcija.

Redukcija jerova

Danas još malo tko sumnja u to da jerovi u hrvatskim glagoljskim kodeksima 15. i 16. st. nisu imali glasovne vrijednosti. Znamo da u starijim razdobljima jezika tako nije bilo i da je s vremenom došlo do vokalizacije, međusobnog njihovog izjednačavanja ili pak do potpunog nestajanja. U hrvatskim kodeksima vlada »opća nesigurnost provođenja procesa vokaliziranja sve do u 16. st.«¹⁴ Neki liturgijski tekstovi izvrsno čuvaju jerove (npr. *Illirico 4*, *Vrbnički brevijar*), a neki ih mahom izbacuju ili vokaliziraju pritom se dakako povodeći dobrim dijelom za stanjem u onodobnim govorima (npr. *Hrvojev misal*). Jerovi se, nadalje, bilježe (od kraja 13. st.) dvama znakovima: štapićem i apostrofom. O njihovu međusobnom odnosu pisano je mnogo. Stanje se razlikuje od teksta do teksta, pa je Damjanović tako ustvrdio da za apostrof u hrvatskoglagojskim liturgijskim tekstovima postoji samo jedna opća značajka – da se pojavljuje najčešće na granicama morfema.¹⁵ Usporedimo li liturgijske kodekse od početka 14. stoljeća, pa do početka 16. st, možemo uočiti glavnu tendenciju k pojednostavljivanju distribucije jerova, te postepeno nestajanje apostrofa. *Brevijar je Vida Omišljanina* (1396) »najneujednačeniji hrvatskoglagojski kodeks u pogledu pisanja poluglasa«¹⁶, u *Frašćićevu psaltiru* (1463) »slobodno variraju«¹⁷, a u *Klimantovičevu ritualu* prevladava na kraju riječi apostrof. Marinka Šimić je u svojoj magistarskoj radnji o jeziku *Muke po Mateju* u hrvatskoglagojskim misalima¹⁸ pokazala kakvo je stanje u dijelu naših misala i iskazala u postocima

¹³ Kao bilj. 5, str. 38–240.

¹⁴ Kao bilj. 11, str. 68.

¹⁵ Kao bilj. 11, str. 45.

¹⁶ Mihaljević, Milan, *Generativna fonologija hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*, Zagreb 1991, str. 54.

¹⁷ Kao bilj. 16, str. 55.

¹⁸ Šimić, Marinka, *Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagojskim misalima*, magistarska radnja u rukopisu, Zagreb 1992.

odnose štapića i apostrofa na svim mjestima u riječi. Mi ćemo obratiti pozornost na to kakva je situacija na kraju riječi, jer u našem korpusu – KŽ – i u ostalim »izvanmisnim« Kožičićevim djelima poluglas se, uz ulogu »signalizatora« za glas /j/ ispred vokala, u pravilu piše samo na tom mjestu, vrlo rijetko drugdje. Štapić je na kraju riječi, s bitnom prevagom nad apostrofom, zabilježen nakon našeg najstarijeg glagoljskog misala – *Vatikanskog (Illirico 4)* gdje prevladava apostrof (86,7 posto), u *Ročkom misalu* (oko 1420) – 88,5 posto, *Novakovu* (1368) 81,5 posto, u *Berlinskom* (1402) 81 posto, *Hrvojevu* (1404) 90,3 posto, *Njujorškom* (sredina 15 st.) 94 posto, u *Vrbničkom II* (1462) 96 posto. Sukladno je toj postepenoj redukciji jerova i stanje u Kožičićevim KŽ (a i u ostalim njegovim »izvanmisnim« tiskanim djelima: *Knižicama krsta, Bukvaru, Od bitiê redovničkoga knjižicama*) pokazuje taj redukcijski proces. Naime, apostrofa uopće nema, a štapić nalazimo tek na kraju riječi, i to pod uvjetom da iza nje ne slijedi enklitika – dakle na kraju akcenatskih cjelina – što bi i mogao biti njihov osnovni zadatak, jer razdvajanje tih cjelina bjelinom još nije dovoljno uvriježen postupak, a, čini se, ni potvrđen kao funkcionalan. Do toga nije trebalo još puno vremena. Bjeline bi se uskoro uobičajile i čitaocima kao dio grafijskog sustava, te bi jedna od posljednjih zapreka za potpuno nestajanje jerova u hrvatskoj glagoljskoj literaturi, uz nepostojanje znaka za /j/, tako nestala (da je sve u razvoju hrvatskog glagolizma nastavilo normalno teći). Ovakvo je pisanje apostrofa u vezi i s pisanjem »u slijedu«, pa je i tamo o tome već bilo riječi.

Kao što smo već rekli u uvodu ovog rada, Kožičić je, bez sumnje, uz brojne tendencije, odredio i svoja pravila, za koja je vrlo vjerojatno imao nakanu da se prošire na čitavo hrvatsko glagoljsko tiskarstvo. Jedno od najzastupljenijih i najdosljednije provedenih (na prvih 30 stranica – 20 posto iznimaka, a na istom broju stranica pri kraju – tek pet posto – što, mislim, svjedoči upravo o autorovoj namjeri koju je odlučio provesti, ali mu je koncentracija s vremenom slabila) jest upravo to pisanje štapića uglavnom na kraju akcenatskih cjelina. Možda bi i potpunu redukciju apostrofa trebalo odrediti kao pravilo. Ako se u njegovo vrijeme apostrof pisao (ma koliko), i to ukidanje bi bilo dijelom Kožičićeve norme. Jedino zbunjuje što je apsolutno provedeno, tj. nema iznimaka koje, osobito u Kožičića, potvrđuju da je pravilo odista njegovo, ono koje je on uveo.

Osim tog pisanja na kraju izgovornih cjelina, Kožičić štapić u KŽ piše vrlo nedosljedno i razmjerno rijetko. U hrvatskoj glagoljskoj pisanoj tradiciji postoje, kako je ustvrdio Eduard Hercigonja, već u najranijem razdoblju kolebanja u pisanju grafema *i* ili iskonskog *ь* u skupinama: *konsonant + b/j* + *j* + *vokal*. Jedno je vrijeme u našoj filologiji smatrano da je oblik *s j* stariji, ali takvo je mišljenje u posljednje vrijeme uzdrmao E. Hercigonja, ustvrdivši da *i* u kanonskim općeslavenskim tekstovima supostoje oba načina. U KŽ prevladava varijanta s j u imenicama srednjeg roda, i to u svim padežima, te u imenica i-deklinacije ženskog roda u instrumentalu jednine (polezaniju, zananie, podaniem, pomrčenie, mla-

dostiju, pohotiju, krepostiju). Oblici s jerom (štapićem) na tome mjestu daleko su rjeđi, zapravo vrlo rijetki (*radodan'e, plenen'em*). Takvu bismo Kožičićevu upotrebu mogli, mislim, nazvati pravilom. Na drugim mjestima u navedenom primjeru (suglasnik + *ʋ/j* + *j*) čak prevladaju jerovi: u posvojnim pridjevima tipa *bož'i, bož'eju, bož'im*, u imenicama srednjeg roda koje ne završavaju na *t'* – osobito onima na usnene suglasnike (poglav'e, kop'e). Mislim da ovakva distribucija pokazuje da je Kožičić štapić poimao zapravo i kao glas *j*, a ne samo kao signal za jotaciju (uz ovo se veže i teoretskiji problem – da li svaki »tvrđi« suglasnik ima svoj meki parnjak, odnosno da li »tvrđi« konsonant s jatom znači novi fonem). To je još vidljivije u nekim primjerima gdje glas *j* ne možemo izbjeći da štapića i nema, tj. on je u tim slučajevima redundantan: *vo'inom, v nice'i* (uz npr. *va velicei*). U primjeru *običa'i* on ima bitnu ulogu, jer time čini taj oblik u nominativu plurala različit od nominativa singulara *običaj*, (na isti način razlikuje riječ u jednini *erēi* od iste u množini *erēi*), a u primjeru *ubo'ica* – štapićem onemogućava trosložnu realizaciju: *lubojska/*. Kad bi se to odnosilo samo na jotaciju, tad bismo i u primjerima tipa *hranenie, vmem'* i sl. morali očekivati štapić iza *n*, ali tu ga ne nalazimo (našli smo tek primjer *stoēn'e*). Nadalje, grafem za poluglas u obliku štapića u Kožičića označava i *j* nastalo u čakavskim govorima iz praslavenskog *d + j*, uz, naravno, đerv: *potvr'eno, tēm'e, pogr'eniē, tu'e* itd. Taj se znak može, dakako, tumačiti kao »otvaranje mjesta« da se sljedeće *e* kao iza vokala i na početku riječi izgovara kao */je/*. No u sklopu maloprije napisanog, možda bismo mogli govoriti o laganoj Kožičićevoj tendenciji da mu štapić označava i sam glas */j/*.

Napisali smo već da Kožičić bjelinom odvaja izgovorne cjeline, pa tako mora unijeti i neke grafijske intervencije: sintagmu *videlismoe*, premda izgovorno »jasnu«, ipak mijenja u *videlismo'e*. Isti primjeri su i *oslēpi'e, dalēbi'e* i dr. Pokazatelji su to važnosti grafijskih rješenja koja trebaju slijediti fonologiju i problema s grafemom za glas */j/* – čega je Kožičić, uvjeren sam, bio vrlo svjestan. Čini mi se, tako, da je upravo nedostatak posebnog grafema za */j/*, ili nedovoljna proširenost đerva, dovodio do mnogih grafijskih neujednačenosti, odnosno sprečavao je da se razriješe.

Osim tih »neobičnijih« upotreba, štapić se, dakako, piše i ispred jata, u sredini riječi ili akcenatske cjeline, da bi mu omogućio fonaciju */jel/* (*ob'ēt, tvr'ēše, tam'ēn*). Ovo je pravilo opće, pa se njegovo dosljedno provođenje u Kožičića podrazumijeva, tj. nije jedno od onih koje je Kožičić Benja sam sebi postavio, kao što je npr. ono da piše štapić iza suglasnika na kraju izgovorne cjeline, ili pak prilično jaka tendencija da njime označava glas */j/* i šire nego što je to dotad bilo uobičajeno. Posve je, držim, vidljiv Benjin napor da uvede reda. Reducirajući poluglase, suočio se s problemom grafijske realizacije glasa */j/*. Premda ne idealno, a ni dosljedno provedeno, jer radikalne novine tada nisu u jezikoslovlju bile uobičajene, Kožičić se pokušao snaći čime je imao (u ovom slučaju

štapićem, koji nije bio previše opterećen – uostalom upotreba na kraju riječi i ispred jata općepoznata je) – i time jamačno pomogao budućim uređivačima pisma.

I još jedan zaključak: obratimo li pažnju gdje nema oznaka za poluglas, a gdje bismo ih mogli očekivati (između udvojenih suglasnika, iza slogotvornih *r* i *l*, ispred enklitika) uvidjet ćemo da su to mjesta gdje je u hrvatskim liturgijskim kodeksima (kako smo na početku ovoga poglavlja statistički pokazali) prevladavao apostrof. To bi dakle značilo da je Kožičić samo dokinuo taj znak, a da ~~nije~~ bilo spomenutih smetnji i da je izdavao još knjiga, vjerojatno bi to učinio i sa štapićem.

Jat

Uloga jata u uređivanju jezika i grafije hrvatskoglagoljskih knjiga po svojoj je uočljivosti odmah uz upotrebu poluglasa, đerva, štaa... – onih elemenata koji pripadaju tradiciji, koji su doživjeli brojne promjene, koji se pokušavaju »snalaziti« s novim fonološkim inventarom.

Tijekom 15. stoljeća u hrvatskoglagoljskoj književnosti jat je vrlo dobro sačuvan, premda vrlo rano u našim glagoljskim liturgijskim tekstovima nalazimo ekavske i ikavske reflekse, puno prije 15. st. (*Splitski fragment* – 13. st, *Pazinski fragmenti* – početak 14. stoljeća). Pitajući se je li jat dio i fonološkog sustava hrvatske redakcije općeslavenskoga književnoga jezika ili tek odraz grafijske tradicije, istraživači fonologije naše redakcije Stjepan Damjanović i Milan Mihaljević opredjeljuju se za prvu varijantu. Damjanović tako smatra, pišući o tekstovima 15. stoljeća, da ikavski i ekavski odrazi jata, što se tako i pišu, koji supostoje s grafemom *ê* – znače tek prodor govora. Refleksi što dolaze iz narodnih govora tako se, naravno, i izgovaraju, a »za čitanje grafema *jat* moramo, međutim, pretpostaviti postojanje određenih pravila (...) koja su bila dio nesumnjivo postojećeg ortoepskog uzusa.«¹⁹

U »izvanmisnom« i neliturgijskom dijelu korpusa Šimuna Kožičića Benje (što je objekt proučavanja u okviru ovoga rada) odnosno u KŽ na koje je naša pozornost usredotočena, mislim da je u tom smislu stanje drugačije i da ne možemo jat uvrstiti u fonološki inventar jezika kojim je to djelo pisano (premda će i u to u ovom radu biti izražene sumnje i neke mogućnosti u drugom smjeru). Uostalom, riječ je već o polovici 16. st.; naime, moramo pretpostaviti da se s vremenom kroz starija razdoblja, zbivala redukcija jata kao zasebnog fonema, što je, vjerojatno, počelo s infiltriranjem njegovih refleksâ iz govora, te da je u Kožičićevo vrijeme ta redukcija u glasovnom sustavu bila dovršena. To je trebalo provesti još i u grafijskom sistemu. »Teren« za to odlučio je pripremiti, kako se čini, upravo Šimun Kožičić Benja fiksirajući neka stara pravila, uvodeći nova, te uvrštavajući neke svoje tendencije.

¹⁹ Kao bilj. 11, str. 81.

Analizirao sam šest stranica (8r-10v) KŽ, što je – po mom mišljenju – zbog velike učestalosti jata sasvim dovoljno, i ondje sveukupno našao 64 riječi s jatom u osnovi (o jatu u gramatemima – kasnije). Istodobno prisutno je deset riječi s ekavskim refleksom i četiri s ikavskim. Jat je na etimološki ispravnom mjestu (ne računajući za /ja/) pisan tek devet puta, ustvari samo pet, jer ostala četiri podliježu Kožičićevoj prilično snažnoj tendenciji – možda čak i pravilu – (svakako snažnijom nego što je etimološko pisanje) da taj grafem piše iza *r*. U 29 slučajeva Kožičić piše jat kao znak za skupinu /ja/, a od toga deset je primjera prilagođenih latinskih imena. Iznenađujuće je, na kraju, velik broj posve nepravilnih (s etimološkog stajališta) upotreba toga grafema – čak 28, tako da taj broj stoji u odnosu prema pet pravilnih (ili, vidjeli smo, eventualno devet). Ovakvu nesrazmjeru pokušat ćemo ovdje pronaći smisao.

Etimologijski pravilna upotreba, ne računamo pritom izgovornu skupinu /ja/, najčešće se sreće u leksemima koji su učestaliji u crkvenoslavenskoj tradiciji i gdje ih u govorima ne bismo puno mogli sresti – npr. *povelěnie, bē, arhierēi* (tu je, doduše, mogao presuditi Kožičićev fiksirani fonološki zakon o jatu iza *r*), *svedētelstvuet* (i tako dosljedno samo na drugom slogu, a ne i na prvom – što je u normi općeslavenskog književnog jezika; kao da želi uputiti na jednako čitanje) itd. Čak i u onim riječima vezanima za Crkvu možemo pronaći vrlo često jat – barem koliko i ispravnih oblika – na etimološki neopravdanim mjestima: *prěsvět, posvēcěn, blažěn*... Moguće je razlog takva podjednako čestog pisanja baš želja da se istakne isti izgovor jata i grafema *e*. Najdosljednije Kožičić piše jat ondje gdje nema nikakve sumnje da ga treba izgovarati kao /ja/ – dakle iza vokala ili na početku riječi, ali u tom slučaju – samo kada na to upućuje tradicija (*ěkože, ěže*... i ondje gdje je to izgovorno /ja/ odraz starijega *jě* (*ězik, ěmši*)). Iako u sredini stranih vlastitih imena, u postvokalnoj poziciji, Kožičić piše *ê* (*Oktaviên, Traên, Sabiniên*), na početku riječi to nikad ne provodi (*Adriên, Avgust, Albrt*). Iznimka je *ěkin* za Ankonu. Tako je Kožičić sebi potvrdio pravilo koje je vrijedilo u hrvatskoj redakciji, za čitanje inicijalnog grafema *a*.

Osim te, uglavnom sustavne upotrebe, vrlo česta je upotreba jata na etimologijski nepravilnim mjestima. Pritom, kako sam već rekao, izuzimam jatove koji označavaju realizaciju /ja/, sada u riječima stranog porijekla gdje bismo mogli očekivati grafemsku skupinu *ia* koja se dakako ostvaruje kao /ija/, s intervokalnim *j* (*Siciliê, Italiê*). Pravilo da na tome mjestu piše *ê* Kožičiću dakle nije samo tradicionalno, već ga je potpuno uključio u jezik svojih knjiga, prema navedenom načelu *ê* za /ja/, zapravo jednom od svojih apsolutno provedenih pravila. Čini se, nadalje, da je Kožičić, narušavajući naslijeđena pravila o pisanju jata na drugim mjestima, zapravo takvo pisanje htio dokinuti, a jat zadržati samo kao označitelja rečenoga /ja/. Svoj (i ne samo njegov) problem nepostojanja grafema za glas *j*, tako bi ublažio (ali ne i riješio, kao što ćemo još vidjeti). Normu da *ê* piše na onim mjestima gdje su to činili njegovi brojni prethodnici pišući crkvenoslavenskim, Kožičić je nemilosrdno rušio. Među-

tim to narušavanje nije posve nesustavno. Ponegdje ne možemo otkriti pravilnost, ali katkad je na nekim mjestima učestalost takvih 'grešaka' veća. Neobično je često da Kožičić piše *jat* iza palatala i iza *r* (što bi moguće govorilo da je Kožičić *r* doživljavao kao palatalni glas) gdje mu inače iskonski nije mjesto, i to na svim mjestima u riječi: prefiksu, korijenu, sufiksu – jedino je važno da slijedi iza tih glasova: *grêdući, naučêne, knežêv, vračašê, sledečêe, od sestrê, pogrêben, ukrašênie...* Broj takvih primjera u KŽ iznimno je velik, no, budući da nije proveden baš potpunom ne bi ga, držim, trebalo ocijeniti pravilom, već vrlo jakim tendencijom kojoj ne nedostaje mnogo da postane pravilom. Još je jedna Kožičićeva tendencija u vezi s pisanjem *jata* vrlo jaka, ujedno i neobična. Naime, na mjestu starog prednjeg nazala (*e*) koji se u našim tekstovima ne piše od 11. stoljeća, Kožičić gotovo dosljedno piše upravo *jat*: *knêz, imê, plemê, svêt, çtuetsê, vrimê, pravêt, primêt, vezêše, prisêga, uklonetsê, pamêt* i brojni drugi primjeri. Ima i takvih slučajeva gdje u općeslavenskom književnom jeziku *jat* ne bi stajao, ali bi bio »blizu«: *plemênit* (možda je tu riječ povezao sa riječi *plemê*) *dêset, dvanadestê* (< *desêt*), *vlašêee, svitovnêe* (< *eje*), *kleveta* (< *kletva*). Frekvencija takvih upotreba *jata* prevelika je da bi bila slučajna. Nije, doduše, ta tendencija, inače jaka, provedena bez ostatka, ali svakako se moramo pitati zašto je Kožičić Benja baš tako učinio. Moguće je, mislim, pretpostaviti više odgovora: možda je namjerno, stvarajući svoj tip jezika namijenjenog hrvatskim glagoljskim knjigama, htio uspostaviti i vezu s tradicijom ili pak pokazati da znade crkvenoslavensku normu, iako je se ne pridržava (no, u to bismo mogli vjerovati samo kada bi se pokazalo i dokazalo da je Kožičić poznavao najstarije tekstove pisane na općeslavenskom književnom jeziku); netko bi možda pomislio da je *jat* označavao neku razliku u izgovoru od »običnog« *e*, eventualno razvijenu iz starog prednjeg nazala (moguće širom otvoreno *e*, u čiji izgovor glasa *e* nitko ne bi sumnjao). Kožičić je možebit htio upravo na onim mjestima gdje je izgovor *e* nesumnjiv pisati *ê* upravo da bi obilježio takav izgovor toga grafema. Mislim da je ovaj posljednji najvjerojatniji razlog. Uostalom, u skladu je s pisanjem *jata* iza palatala – jer i to su mjesta gdje bismo prema fonološkim pravilima morali očekivati izgovor *e*. Nije nemoguće da je Kožičić tolikim čestim upozoravanjima na glasovnu vrijednost *jata* htio upozoriti da njegova norma više ne zahtijeva onakav poseban izgovor kao u nekim ranijim kodeksima, na koje su mislili spominjani istraživači kad su *jat* uvrstili kao poseban glas u fonološki inventar hrvatske redakcije općeslavenskog književnog jezika. Jedna hrabra pretpostavka: možda je ta »posebna« *jatova* fonološka vrijednost bila upravo */je/*, pa ga Kožičić stavlja iza palatala da istakne kako ga tako više ne valja glasovno ostvarivati. Izgovorimo li, naime, skupinu *palatal + /je/*, trebali bismo čuti samo još više umekšan palatal, a *e* će ostati *e*.

Stavimo li u odnos tendenciju o *jatu* iza palatala i *r* s tendencijom o *jatu* na mjestu *e* – vidjet ćemo da je prva »jača«: *pogŕjevašêe*. U golemoj većini slučajeva Kožičić piše povratno-posvojnu zamjenicu s *jatom*

(< je), ali budući da mu je jedno od načela da ne piše prečesto jat u jednoj riječi, ovdje se opredijelio za prvu tendenciju.

Na početku ovog poglavlja o jatu izneseni su podaci pronađeni na malom uzorku (šest stranica), između ostalog o riječima s ekavskim i ikavskim refleksom jata. Ekavizama je više nego dvostruko više negoli ikavizama (10 : 4), a, sveukupno gledajući, refleksi jata javljaju se (prihvatimo li da četiri navedena primjera podliježu Kožičićevu pravilu o pisanju jata iza r, a tek da pet iskazuju iskonsko stanje) gotovo tri puta češće negoli s iskonskim jatom (omjer je 14 : 5). Iz uvida u čitave KŽ, vidi se da se leksemi s ikavskim refleksom uglavnom ponavljaju, pa ih vrlo često susrećemo. To su uglavnom riječi koje su frekventne i u svakodnevnim onodobnim čakavskim govorima: *misc'e, vrime, živiti, diliti, svitovni, ličnik', lik', obisiti, nimci...* (od navedenih samo bi u riječi *svitovni* trebao biti, po pravilu Jakubinskoga i Meyera, refleks e). Nema ni jedne riječi s ikavskim refleksom a da ne bi bila frekventna u onodobnim čakavskim govorima. S ekavskim odrazima to je tek ponekad slučaj.

Ustvrdili smo da je Kožičić jatom označavao glas e. To, međutim, ne mora značiti da nije postojalo možda više različitih e (naprimjer e iza palatala, iza r, e na mjestu, ili blizu staroga *ǣ*). Dodatna »zbunjujuća« upotreba (o kojoj smo maloprije izvijestili) trebala je »pripremiti teren« za dokidanje jata kao znaka za različite e-glasove. Možda! To Kožičićevo čvrsto pravilo (*ǣ* za e, a ne za i) najbolje potvrđuje »pogrešno« pisanje – osobito u stranim imenima, izgovor kojih možemo reći da znamo, npr. *Mehmēt, Tibērie, Benēdikt...*, ali i u brojnim drugim leksemima gdje je bilo etimološko e: *bēteg, sledēce, debēli, vēlikie* i dr.

Vidjeli smo da i Kožičićeve KŽ sadržavaju oba refleksa jata, pa se odmah nameće pritom i pitanje – odražava li takva situacija stanje u narodnih govora, iz kojih bi, eventualno, Kožičić mogao unositi neke oblike. Bez sumnje, leksemi s ikavskim refleksom jesu »unos« iz govora, no veliko je pitanje jesu li sve »ekavske« riječi i u govorima bile takve. Složili bismo se da je svaki Kožičićev jat označavao e, što je osobito vidljivo pri alterniranju jata i grafema e u istim leksemima, no – ima riječi u kojima se isključivo javlja grafem e na mjestu starog jata. Nije stoga nevjerojatno da je koji od tih ekavizama u govorima bio ikavizam. Prema tome ekavizmi ne bi svi morali potjecati iz narodnih čakavskih govora, već i iz hrvatske redakcije OKJ, za koji je utvrđeno da mu je u kasnijem razdoblju glasovna vrijednost e. Uostalo, veliko je i pitanje koji je govor Benja uzeo kao kriterij koje će ikavizme upotrijebiti. Na to bi pitanje trebala odgovoriti povijesna dijalektologija. (S obzirom na to da su mu ikavske najfrekventnije riječi, vjerojatno je namjerno uzeo one koje su takve u više govora, naravno ne u svima, kao neki zajednički nazivnik). Pri svemu ovome valja imati na umu zaključak Josipa Vončina da se u »15. i 16. st. (moje isticanje, op.) pri čitanju starih (glagoljskih i ćirilčkih knjiga) primjenjivao izgovor koji se nije temeljio na glasovnoj realizaciji pojedinih riječi u ma kojem dijalektu (moje isticanje, op), nego je proistjecao iz najčešće (iako ne jedine) glasovne vrijednosti pojedinog grafema. Nastao

bi tako visokome stilu (a ne govornome jeziku) svojstveni način čitanja«. ²⁰ Mislim da ta tvrdnja osobito vrijedi kod Kožičića. Njegovi ikavizmi ne podliježu različitim dijalektalnim fonološkim zakonima, već sad imaju svoj vlastiti status unutar višeg stila. Kod Kožičića s takvim jezikom svakako moramo računati. Nažalost, ovaj rad neće stići obuhvatiti morfološku, sintaktičku i leksičku domenu te time potvrditi (ili opovrgnuti) Kožičićev stav i na tim razinama. Iz područja morfologije dotaknut ćemo samo pitanje jata u gramatemima, a što nadopunjuje sliku o dosad ovdje napisanome o Kožičićevu jeziku. Jat tako u tim morfemima dolazi razmjerno rijetko, usporedimo li s čestoćom, doduše pretežno »nepravilne« upotrebe, jata u osnovi, i to samo, što bismo sada već mogli očekivati, na mjestima na kojima, prema znanju hrvatske redakcije OKJ i zakonitosti povijesnog razvitka našeg jezika, gdje pretpostavljamo izgovor /e/. U lokativu plurala ženskog roda, gdje, dakako, kod Kožičića prevladava -e, susrest ćemo i *lêteh*, ali i *letêh* (ni ovakva inverzija nije slučajna – želi uputiti na isti izgovor), te *poslêh* uz *posleh*, a u lokativu singulara srednjeg roda naći ćemo i klasični oblik *v mestê*. I riječima *leto/lêto* i *posal* ne završava osnova na palatal, pa im regularni gramatički morfem za lokativ jednine nikako ne može biti -ih. To Kožičić vrlo dobro zna. Inače ne bi stavljao jat. Vrlo je zanimljiva i Kožičićeva upotreba jata u genitivu singulara ženskog roda. Kako je u tom slučaju moguć i -i kao gramatem, autor je odlučio nerijetko staviti jat ondje gdje njemu, doduše, nije izvorno mjesto, ali gdje će, opet, čitaoca navesti da ga ostvari kao /e/. Takav je slučaj s imenicama r-deklinacije ženskog roda: *materê, sestřê*. U tom su se slučaju poklopile dvije tendencije: jedna: ê iza r, i druga koja želi jat povremeno pisati tamo gdje mu je izgovor nesumnjivo /e/. U lokativu singulara ženskog roda, gdje prevladava gramatem -i (*pri varni, vzemli, pri gori...*), a -e je vrlo rijedak (*v tamnice, na glave*) – Tutschke ga i ne spominje u analizi morfologije jezika u KŽ²¹ – nisam pronašao jat – kao da ga se Kožičić nije »usudio« staviti da ne bi poremetio svoju zamisao. Naši tekstovi, osobito liturgijski, dobro su čuvali ê na spomenutom mjestu. Kožičićev otklon to je znakovitiji, jer se on, inače, u osnovi riječi vrlo često, iako najčešće na »pogrešnim« mjestima, koristi tim znakom. Ovaj put to ne želi, da ne bi naveo čitatelja da pomisli kako bi se jat mogao i drugačije izgovarati, a ne samo kao /e/ (uz /ja/).

Jednačenje suglasnika

U poglavlju o »scripturi continui« načeta je već bila ova osobina, inače prisutna u hrvatskoglagoljskim tekstovima (pisali smo o alternacijama *k/h* i *od/ot*). Izgovor akcenatskih cjelina bio je presudan za provedbu tih procesa. Uostalom, oni se, znamo, i ne mogu u jeziku dokraja

²⁰ Vončina, Josip, *Jezična starina u hrvatskom petrarkizmu*, Prilozi za VIII. međunarodni slavistički kongres, Zagreb 1978, str. 141–162

²¹ Kao bilj. 5.

provesti, baš kao što se jezik i govor nikada ne mogu poistovjetiti i kao što ne možemo nikad uspostaviti paralelan odnos između fonemskog i grafijskog sustava. Mada se jezik Šimuna Kožičića Benje, bar u KŽ, a i u *Knižicama Krsta, Psaltiru, Od bitiê redovničkoga knjižicama*, poprilično razlikuje od stoljeće starijih tekstova – po svojim »autorskim« intervencijama, naročito u grafijskoj domeni, to, mislim, ne možemo reći i za jednačenje suglasnika. Kao i njegovi prethodnici ostaje neopredijeljen između čuvanja etimologije riječi i izgovornih prilagodbi što su nastupile odavna, kad su jerovi bili nestali. Vidjeli smo i u ovom istraživanju da se u Kožičića jerovi čuvaju uglavnom na kraju izgovornih cjelina (iza suglasnika), te još na nekim mjestima. Kao označitelji granice morfema posve su nestali, pa je, teoretski, bila otvorena mogućnost za promjene, asimilacije (po zvučnosti, po mjestu tvorbe, ispadanje suglasnika). Međutim, Kožičić je ipak nastojao sačuvati tradicionalno pisanje, mada je itekako osjećao nesuglasje s izgovorom tih riječi u onodobnim govorima. Ni u takvom načinu nije mogao biti dosljedan, jer se, po svemu je vidljivo, odlučio da jezik približi govorima. Zašto bi tu napravio iznimku? Kožičić, uostalom, i nije mogao na tom području išta radikalno učiniti. On je, mislim, tek izvršio pripremne radnje za skorašnju veliku grafijsku reformu, što je trebala, kako smo već rekli, uslijediti, odnosno za kojom je bila golema potreba, da se u hrvatskoj redakciji OKJ nastavila prirodno i dalje razvijati. Istodobno u KŽ nalazimo: *razširi, isčeznu, bezčislenie, srgobom, drhêuč, ottudu, svêtcem, svetba, srbske, obluživala, nekoristna*, ali i *zbratiju, hrvacki, slatkimi, rastočiti, zdedom, svedba, mrsko* itd. Korpus koji smo pregledali premalen je za neke važnije zaključke, vezane za distribuciju, o tome gdje je Kožičić provodio jednačenja, a gdje nije. Razvidno je samo da je *crkvenoslavensku normu poštivao* gdje je ona i u starijim tekstovima *čvrsta*: naprimjer, kao što se ondje nikad ne provodi asimilacija u prefikasa (i »zduženih« prijedloga) *pod, prêd, nad*,²² tako ih ni on ne dira (*podšêsti, podstriêi, prêdšavljen, nadhoêše*, čak i *poddan*). Prijedlog (i prefiks) *od* (i varijanta *ot*) poseban je slučaj, a o njemu je bilo riječi u poglavlju o kontinuiranom pisanju. Čini se da se dobro čuvaju i prefiksi *raz-, bez-, ob-*, a promjenama je najpodložniji prijedlog i prefiks *s* (alternira sa *z*). Pritom treba paziti, jer svako *z(-)* ne potječe od *s(-)*, već i od prijedloga /prefiksa *iz(-)* – naprimjer *zlagati, zborišče (<s), zgu-bitî, zručiti (<iz)*.²³

Prijedlog *od'* ima u KŽ svoju varijantu *ot* koja, kako smo već vidjeli, stoji uvijek bez poluglasa, po čemu pretpostavljamo da se sa sljedećom riječi veže u akcenatsko jedinstvo. Pridržavajući se tog pravila što si je odredio, Kožičić nikada (ustvari pronašao sam jednu iznimku: *od'hraniti*) ne piše prefiksally *od-*, već samo *ot*.

²² Kao bilj. 16, str. 179.

²³ Kao bilj. 11, str. 82.

Već je rečeno da glas *k* u KŽ vrlo često podliježe asimilaciji – i kao prijedlog i kao prefiks, prelazeći u *h* (*hkraju*, *hkomu*, *hkrstijansko-mu*). Tu ima čak i hiperkorektnosti (*hkradu* < *kgradu*), ali i zaobilazanja problema: *kgori*. Glas *k* često mijenja u *h* i u drugim položajima (*hćeriju*, *vehčēju*).

S jednačenjem i gubljenjem suglasnika vezan je i problem geminata, udvojenih suglasnika, (ali ne samo s tim). Javljaju se u KŽ najčešće kao i u ostalom hrvatskoglagoljskom onodobnom i 15-stoljetnom korpusu: na granicama prefiksa i korijena riječi (*poddan*, *ottudu*...), te u pridjevima (*zakonna*, *tvrdostanno*, *božastvenna*...). Ovakvo pisanje pridjeva u Kožičića vrlo je često. Iako više ima primjera samo s jednim suglasnikom, ne možemo govoriti o geminatama kao o sporadičnoj pojavi. Pitanje je samo, a morat ćemo ga ostaviti otvorenim, je li se Kožičić opirao pojednostavljanju ili je pak udvojenost bila prije jaka norma pa se nije »usudio« (inače nesklon radikalnim rješenjima) uklanjati jednog od dva ista suglasnika provesti dokraja. Usporedimo li njegovo izbacivanje poluglasa gdje god nisu imali funkciju, opravdano je zapitati se zašto to isto nije učinio s geminatama. Previše su rijetki primjeri u kojima bi moglo doći do značenjskog preklapanja s imenicama (promatramo li pridjeve) i oni gdje je baš važno istaknuti prijedlog ili prefiks. Isto tako, dok je čuvao etimološki oblik prefikasa, imao je, uglavnom, za to razloga u »čuvanju« značenja. Taj problem, a i s njime povezano pitanje njihova izgovora ostavit ćemo otvorenim.

Derv i šta

Glas /j/ u hrvatskoj glagoljici mogao je biti bilježen na više načina (jatom, đervom, slovom i, slovom ju), ali često se između samoglasnika ili kao protetsko nije bilježilo. Stjepan Damjanović napominje²⁴ da je to izbjegavanje obilježje staroslavenske tradicije, a pisanje đervom – češće na početku nego u sredini, novost uvjetovana hrvatskočakavskom govornom situacijom. Derv se još pojavljuje u grčkim i latinskim riječima na mjestu tamošnjega *g*, i to je đervova najstarija upotreba u hrvatskoj glagoljici, te za označavanje fonema *žd*²⁵ iz općeslavenskog književnog jezika, što se počelo rabiti nešto kasnije. Stanje je u hrvatskoj redakciji složenije nego što je ovdje prikazano – s obzirom na podrijetlo svakog spomenutog glasa, promjenu njihove realizacije. Uz to se vežu i bitni fonološki problemi, npr. koliko ima opravdanja da /j/ bude zaseban fonem, ako ima – kada, da li uvijek itd. U KŽ *žd* (< *dj), inače pouzdan pokazatelj arhaičnosti, nisam pronašao. Milan je Mihaljević u *Drugom novljanskom brevijaru* (1495) zamijetio da se tu tek 35. g. prije Kožičićeva tiskarskog pothvata *žd* čuva sasvim dobro. Međutim, u *Klimantovićevu*

²⁴ Kao bilj. 11, str. 52.

²⁵ Kao bilj. 11, str. 73.

(1501–1512) i *Akademijinu ritualu* (kraj 15. st.) takva realizacija uopće nije zabilježena. Premalo je analiziranih hrvatskokrkvenoslavenkih tekstova da bismo mogli tvrditi kako se između 1495. i 1531. *žd* prestalo pisati. Vjerojatnije je, držim, da je to isključenje bilo zapravo prilog stvaranju norme jezika hrvatskoglagojske tiskane knjige. Nepostojanje ove suglasničke skupine, odnosno glasa, sugerira otklon od arhaiziranja, odnosno možemo pomisliti da je jezik knjige usmjeren prema narodnom, čakavskom. Nasuprot tome, Kožičić, kao i mnogi drugi autori hrvatskih glagoljskih tekstova, »vrlo dobro čuva tradiciju upravo u tome što u riječima stranog podrijetla dolazi đerv vrlo redovito« (B) (*sijibert, jeorji, anfel, turinje* i dr.). Moguć bi odgovor na taj tradicionalizam bila uvriježena takve zvukovne realizacije u narodu. Dobar dio njih pripadao je posve crkvenoj upotrebi i tako prešao u narodno iskustvo, pa tako i u jezik (npr. *anfel, evanfelist*). Posrijedi su »knjiške riječi«, pa im i priliči »knjiško« đerv (a ne /j/ zapisano drugačije). No, takvih je riječi razmjerno malo, jer KŽ nisu liturgijsko djelo – štoviše vrlo su daleko temom i namjenom od oltara. Ipak, Kožičić Benja zna pravilo da se /j/ za g ostvaruje kao đerv, i on to primjenjuje čak i kod riječi germanskog podrijetla: npr. *sijibert* (< Sigibert), *jeorji* (< Georg), *jlbert* (< Gilbert), v *letorinji* (< Lothringen), *turinje* (< Thuringen).

G. Tutschke smatra da je Kožičić stvarao tu grafiju imajući na umu (bolje – na uhu) talijanski izgovor.²⁶ Rekao bih da je takva podudarnost tek slučajnost. Kožičić je, naime, poštovao pravilo da se *g* u stranim riječima piše đervom, te time ugradio još jedan kamenčić u gradnju ortografske norme tiskanih knjiga.

Grafem *šta*, znano je, u hrvatskoglagojskim tekstovima označavao je izgovorno *ć* (< *tj), *šč* (< *stj, *skj) i *št*, premda ne možemo uvijek sa sigurnošću znati kako bi taj grafem doista valjalo glasovno ostvariti (*hočeši/ć/; krčaju/šč/; lačiti/št/*). Izgovorno /šč/ naši su glagoljaši »sporadično«²⁷ i »kadšto«²⁸ pisali spojem grafema *š* i *č* (*šč*). Koliko je Kožičić uznapredovao u spominjanom normiranju jezika govori i njegovo vrlo strogo razlikovanje /ć/ i /šč/ u grafemima. Gdje je valjalo reći /ć/ napisao je *šta*, a /šč/ je označio grafemima *ša* i *šta* (*šč*). To je vrlo strogo proveo (*suću, hoćemo, prosvěćen, nesrićeju...: ošće, nišća, mašćeću...*). Izgovorno /št/ pronašao sam u KŽ samo u riječima stranog podrijetla i tamo se uredno piše *š + t* (*tištamenat, meštrijami...*). Grafem *šta* jedno je od mjesta u Kožičićevu stvaranju norme gdje se najviše ogleđa doradenost principa. Na tom je mjestu tendencija apsolutno (ili gotovo apsolutno) postala pravilom.

²⁶ Kao bilj. 5, str. 249.

²⁷ Kao bilj. 16, str. 48.

²⁸ Kao bilj. 11, str. 74.

Zaključak

Opis karakterističnih fonemskih i grafemskih osebnosti jezika KŽ pokazao je, vjerujem, koliki je Kožičićev doprinos uređenju jezika hrvatskoglagoljske knjige polovicom 16. st. u vrijeme kada glagoljska tradicija sve više slabi, a latinska jača. Kožičić, istodobno pregalac na obje strane, želi postići ravnotežu. To znači oživiti glagoljsku knjigu. Da bi to mogao učiniti, mora ukloniti uzroke njezina zamiranja, a to je, kako smatra, upravo nesređenost na relaciji izgovor – znak, (zapravo fonem – grafem). Time se Kožičić zapravo uklapa u kontinuirana »postojana traganja glagoljaških pisaca za što efikasnijim i adekvatnijim rješenjima u sferi (orto)grafijske transpozicije crta fonološkog sustava ili nekih fonetskih situacija karakterističnih za određene faze jezično-književne evolucije«. ²⁹ Njegovom je pojavnošću i njegovim djelom, tj. ovdje pokazanim pokušajima k uređenju jezika, hrvatska redakcija proplamtjela pravim plamenom prije nego što će je uskoro zamijeniti rusificirani tekstovi.

SUMMARY

ŠIMUN KOŽIČIĆ BENJA'S (cca. 1460–1536) CONTRIBUTION TO THE REGULATION OF THE LANGUAGE OF CROATIAN-GLAGOLIC BOOKS

The paper was inspired by recently published proceedings of the scientific convention about Šimun Kožičić Benja, which was organized by the Croatian Academy (HAZU) as far back as 1988. Then numerous contributions threw light upon the universal work of this bishop and glagolitic printer and writer. However, in view of more recent researches by some Croatian paleoslavists (Hercigonja, Damjanović, etc...) about tendencies towards the systematization of the language of Croatian-Glagolitic nonliturgic books, one should consider how this relates to the books which Šimun Kožičić Benja printed in his printing-works in Rijeka in the years 1530 and 1531 (a handbook for learning glagolitic *Psaltir*; historic work about Roman popes and emperors: *Knjižice od žitiê rimskih arhierêov i cesarov* in particular, and a manual about what a monk should be like: *Od bitija redovničkoga knjižice*, and about the relationship of their language towards the language of Kožičić's liturgic books (*Oficii blaženije Devi Marije; Knjižice Krsta; Misal hruacki*).

These relations are being considered in relation to three language types of Croatian-Glagolitic literature: Croatian Church-Slavic, čakavian dialect and a hybrid type which in a specific way combines the above mentioned Church-Slavic and čakavian with the elements of the kajkavian dialect.

²⁹ Hercigonja, Eduard, *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb 1983, str. 388.

Kožičić's books intended for liturgy also show a strong deviation from the traditional »untouchable« language of liturgic books, but the largest freedom of language levels is shown in *Knižice od žitiê rimskih arhiêreov i cesarov*, the work which of all his books is »furthest from the altar«. This is documented with a language analysis included in the paper.